

В. Верстюком у монографії „Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921)” [10] досліджено передумови протистояння держави та селянства, основою якого було аграрне питання. У праці, написаній на широкій джерельній базі, автор довів, що розпалення класової ворожнечі на селі відбулося шляхом поділу селянства на три соціальні групи: бідняків, середняків та заможних (куркулів) [10, 116]. Недоліком роботи є те, що автор не простежив зв'язок повстанського руху з аграрною політикою національних урядів періоду революції.

У публікації В. Боєчка [11] висвітлено спільну боротьбу трудящих України, Росії та Молдавії проти австро-німецьких та румунських окупантів в лютому-листопаді 1918 р. Автор наводить приклади боротьби багатонаціонального селянства Півдня України і Бессарабії в наростаючому потоці визвольного руху проти інтервентів.

Отже, четвертий підперіод в історії української радянської історіографії (1985 – 1991 рр.) аграрної політики П. Скоропадського збігається хронологічно з перебудовою, гласністю в СРСР, УРСР. Історіописання цих років має чимало наукових здобутків, до яких слід віднести: вихід дослідників на новий рівень вивчення та осмислення суспільно-політичних процесів періоду революції; розширення проблематики дослідження, різних аспектів теми із залученням концепцій таких дисциплін, як політологія, соціологія, статистика, економіка, філософія тощо.

Однак новація історіографії часів горбачовської „перебудови” не вийшли за межі панівної методології та активно створюваної в той час концепції гуманного демократичного соціалізму. Перегляд історії революції 1917 – 1920 рр. в УСРР відбувався на основі оновлення концепції соціалізму. Жанрове представництво наукової продукції у роки перебудови із аграрної політики П. Скоропадського залишалося традиційним: узагальнювальні, багатотомні колективні видання, наукові статті. Підвищений дослідницький інтерес у істориків викликали такі проблеми, як вирішення земельного питання, історія селянського повстанського руху, участь селянських організацій у розв'язанні земельного питання.

О. М. Свідерська

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ ДОБИ НЕПУ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Потреба отримання достовірної інформації щодо аграрних відносин, сільськогосподарського виробництва в 1920-х рр. зумовлює підвищену увагу до особливостей розвитку різних регіонів, зокрема Поділля та Південно-Східної Волині. Саме цим пояснюється актуальність, наукова новизна питання, адже сучасний стан історичної науки потребує комплексного дослідження та аналізу цієї проблеми.

Історіографія проблеми починається ще з 20-х рр. XX ст. Про це багато писали радянські працівники, економісти, спеціалісти сільського господарства. З утвердженням колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства дослідження теми було повністю згорнуто. Лише у сучасній українській історіографії, у зв'язку з появою ґрунтовних наукових праць В. Калініченка, Ю. Святця, І. Рибачака, відновилися увага до цієї проблематики. Метою цієї статті є вивчення та осмислення наукових напрацювань і визначення напрямів у дослідженні сільськогосподарського виробництва на Поділлі та Волині періоду НЕПу.

Історію сільськогосподарського виробництва у добу нової економічної політики потрібно розділити на декілька етапів. Перший – 1920-ті рр., коли його аналізували передусім радянські, партійні працівники, фахівці сільського господарства, економісти. Цим роботам притаманні власні спостереження авторів, нерідко суб'єктивний підбір фактів. Серед них варто назвати М. Макарова, який визначав сільське господарство як «господарчу діяльність людини, спрямовану на створення потрібних їй предметів шляхом використання творчих ґрунтів, рослин та тварин» [1, 23]. К. Воробійов виділив ознаки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва у 1920-ті рр. Зокрема, пропорції екстенсивних та інтенсивних культур, молочне тваринництво, свинарство, співвідношення пару, перелогів і посівів трав з площею оранки. Названі ознаки концентрують у собі спосіб організації сільськогосподарського виробництва [2, 47 – 76].

Проблема розвитку сільськогосподарського виробництва регіону, зокрема Поділля, отримала висвітлення і у тогочасній науковій літературі. Аналіз розвитку сільського господарства Поділля здійснено у працях економіста І. Олійника [3]. Він звернув увагу на регіональні проблеми сільськогосподарського виробництва, зокрема забезпеченість роботою та тягловою силою, реманентом. Недоліки і вади селянського землекористування, невикористані можливості у рільництві, тваринництві тощо. Питання стану селянської агротехніки досліджував відомий знавець сільського господарства регіону С. Городецький [4]. Він зокрема констатував деяке погіршення якісних показників сільськогосподарського виробництва на Поділлі у 1920-ті рр., порівняно з періодом 1907 – 1913 рр.

Значний вклад у вивчення сільського господарства, зокрема на прикладі Проскурівського округу, зробив Г. Бахметєв [5]. Він детально з'ясував способи обробітки землі, її угноєння, структуру сільськогосподарських культур та їх врожайність, тенденції інтенсифікації у тваринництві. Фактори впливу на товарність сільського господарства Проскурівського округу досліджував В. Маєр [6], який намагався визначити питому вагу частки товарної продукції сільськогосподарського виробництва, з'ясувати участь різних прошарків селянства у

1. Корноненко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси, 2008.
2. Історіографія історії Української ССР / Под ред. І. Хмеля. – К., 1986.
3. Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917–1920 рр.) // Укр. істор. журн. (далі – УІЖ). – 1987. – № 11.
4. Турченко Ф. Великий октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.; Одесса, 1987.
5. Варшавчик М. До питання про предмет і завдання історико-партійної історіографії // УІЖ. – 1988. – № 10.
6. Калакура Я. Історіографія і перебудова історико-партійної науки // УІЖ. – 1988. – № 10.
7. Якунін В. Формування культу особи Й.В. Сталіна та історико-партійна наука 20-х – 30-х рр. // УІЖ. – 1989. – № 1.
8. Хмель І. Аграрные преобразования на Украине. 1917 – 1920 гг. – К., 1990.
9. Борисов В. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ, 1991.
10. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991.
11. Боєчка В. Спільна боротьба трудящих України, Росії й Молдавії проти австро-німецьких та румунських окупантів (лютий–листопад 1918 р.) // УІЖ. – 1990. – № 1.

ринкових відносинах, стан сільськогосподарського ринку. Проте, ці дослідження не охоплювали хронологічно весь період НЕПу і до того ж були обмежені, як правило, однією територіальною округою.

Наступну групу праць про сільське господарство Поділля 1920-х рр. складають дослідження окремих галузей аграрного сектору економіки: рослинництва, тваринництва, птахівництва, бджільництва тощо. Насамперед тут слід виділити праці С. Плюйка [7], присвячені розвитку вівчарства, стану великої рогатої худоби, Б. Дудолькевича, який описав розвиток птахівництва [8].

У працях В. Голева [9], П. Хомича [10], присвячених колективізації сільського господарства на Поділлі, стверджувалося, що індивідуальні селянські господарства як головні виробники сільськогосподарської продукції повністю вичерпали свої можливості. Сільське господарство регіону деградувало у своєму розвитку і єдиним шляхом виходу із занепаду є перехід до колгоспно-радгоспної системи. Деякі аспекти сільськогосподарського виробництва вивчалися у контексті відбудови народного господарства Поділля. Йдеться передусім про роботи М. Александри [11], О. Лойка [12]. На колгоспному будівництві зосереджені праці П. Денисовця [13], Ю. Степаненка [14].

Проблема сільськогосподарського виробництва доби НЕПу присутня й у сучасній історіографії. Окреме місце в становленні сучасної концепції вивчення розвитку аграрного сектору економіки мають праці В. Калініченка [15], особливо його фундаментальна монографія, присвячена індивідуальному селянському господарству [16]. Фактично нею започатковано новий напрям у новітній аграрній історії. Характеристиці селянського господарства України присвячено праці Ю. Святця [17], зокрема ним проаналізовано джерельну базу соціально-економічних процесів у аграрному секторі УСРР 1920-х рр., виявлено провідні чинники соціально-економічного розвитку селянського господарства, визначено основні моделі його організації, доведено, що протягом 1922 – 1926 рр. українському аграрному виробництву бракувало стабільності. Деякі аспекти сільськогосподарського виробництва розглянуто у працях Р. Костенка [18], Л. Скотнікової [19], О. Бакулєнко [20], А. Морозова, В. Гоцуляка [21].

На регіональному рівні варто відзначити праці І. Рибачка [22], зокрема його монографічне дослідження, присвячене індивідуальному селянському господарству Поділля доби НЕПу [23]. В роботі проаналізовано становлення, розвиток, занепад індивідуального селянського господарства у 1921 – 1929 рр., розглянуто демографічна ситуація на селі, динаміка землекористування, забезпеченість селян робочою худобою, реманентом, будівлями. Окремі аспекти сільськогосподарського виробництва на Поділлі знайшли висвітлення у працях В. Яцюк [24], В. Лойка [25].

Отже, праці українських вчених сприяли розробці сучасної концепції сільськогосподарського виробництва доби НЕПу, переоцінці багатьох подій та явищ, на основі залучення до наукового обігу нових документів та матеріалів. Істориками переосмислені головні особливості, тенденції розвитку землеробства, тваринництва, городництва, садівництва, птахівництва, бджолярства, рибного господарства.

1. Макаров М.П. *Организация сельского хозяйства*. – М., 1927.
2. Воробьев К.К. *Методология сельскохозяйственного районирования* // *Вестник статистики*. – М., 1924. – Кн. XVIII. – № 7 – 9.
3. Олійник І.С. *Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України* // *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'яні на Поділлі*

(Далі – ЗСІКП). – Кам'янець на Поділлі, 1924. – Т. 1; Олійник І.С. *Економіка сільського господарства Поділля* // ЗСІКП. – Кам'янець на Поділлі, 1926. – Кн. 2; Олійник І.С. *Проблема селянських сівозмін на Поділлі* // ЗСІКП. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – Кн. 4.

4. Городецький С. *До економічної оцінки після революційного стану селянської агротехніки на Поділлі* // *Записки Київського сільськогосподарського інституту*. – К., 1925. – Т. 1.
5. Бахметьев І.М. *Зміни головних елементів у сільському господарстві в 1926 р.* // *Статистичний бюлетень*. – Ч. 1. – Проскурів, 1926; Бахметьев І.М. *Главные элементы сельского хозяйства Проскуровского округа* // *Статистический бюлетень*. – Ч. 1. – Проскурів, 1925.
6. Маер В. *Изменение основных элементов сельского хозяйства Проскуровщины в 1927 году* // *Экономика и статистика Проскуровщины: Ежемесячное издание Проскуровского окрплана и окрстатбюро*. – Проскурів, 1927. – № 1.
7. Плюйко С.А. *Матеріали до характеристики вівчарства до характеристики вівчарства на Поділлі* // ЗСІКП. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. 5; Плюйко С.А. *Велика рогата худоба Кам'яниччини. Матеріали по обслідуванню великої рогатої худоби в 1924-1926 рр.* // ЗСІКП. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. 5.
8. Дудолькевич Б.К. *Статистична характеристика сучасного птахівництва України і Поділля* // ЗСІКП. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. 5.
9. Голев В.М. *Масовий колгоспний рух в районах Поділля (1929-1931 рр.)* // *Наукові Записки Кам'янець-Подільського педагогічного інституту*. – 1956. – Т. 4. – Вип. 1 – 7.
10. Хомич П.А. *Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства 1927-1934 гг. (на материалах Винницкого, Каменецкого и Тульчинского округов)*. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955.
11. Александра М.Ф. *Відбудова сільського господарства Поділля (1921-1925 рр.)* // *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Хмельницький, 1965.
12. Лойко О.Г. *Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.)* // *Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський, 1980.
13. Денисовець П.М. *Колгоспне будівництво на Вінниччині в 1921-1925 рр.* // *Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнав. конф.* – Вінниця, 1985.
14. Степаненко Ю.А. *Колгоспне будівництво на Вінниччині в роки відбудовного періоду (1921-1925 рр.)* // *Наукові записки Вінницького педагогічного інституту*. – 1957. – Т. 7.
15. Калініченко В.В. *Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917-1929)* // *Вопросы истории СССР*. – Х., 1990. – Вып. 35; Калініченко В.В. *Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода советской страны к нэпу* // *Вестник Харьковского университета*. – 1986. – № 296; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в доколгоспний період*. – Х., 1991.
16. Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу* – Х., 1997.
17. Святець Ю.А. *Українське селянське господарство та нова економічна політика*. – Дніпропетровськ, 2007.
18. Костенко Р.В. *Основні тенденції розвитку сільського господарства України у 20-ті на початку 30-х років* // *Український селянин*. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
19. Скотнікова Л. *Сільськогосподарська кооперація і нова економічна політика* // *Український історичний збірник*. – К., 1999; Скотнікова Л. *Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках* // *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.)*. – К., 2000.
20. Бакулєнко О. *Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України 1921-1928 рр.* // *Економіка України*, 1992. – № 3.
21. Морозов А.Г., Гоцуляк В.В. *Сільськогосподарська контрактиція в добу непу* // *Український селянин*. – Черкаси, 2006. – Вип. 10.
22. Рибак І.В., Яцюк В.А. *Одноосібні селянські господарства Поділля: класифікація, структура. Соціально-економічна характеристика (1923-1928 рр.)* // *Фермерські господарства Поділля: Історична ретроспектива і*

- сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2003; Рибак І.В., Яцюк В.А. *Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-х рр. ХХ ст.* // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12; Рибак І.В., Яцюк В.А. *Індивідуальне господарство Поділля в добу непу: історико-економічне дослідження* // *Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля.* – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 1.
23. Рибак І.В. *Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу.* – Кам'янець-Подільський, 2008.
 24. Яцюк В.А. *Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу* // *Український селянин.* – Черкаси, 2003. – Вип. 7; Яцюк В.А. *Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 20-х років ХХ ст. в оцінці органів статистики* // *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* – Вінниця, 2003. – Вип. 6.
 25. Лойко О. *Розвиток сільського господарства і становища селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.)* // *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* – Вінниця, 1999. – Вип. 1.

Г. Т. Капустян

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ У ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІСТА-АГРАРНИКА ЛЬВА ЛІТОШЕНКО

13 лютого 1886 р. в родині земського службовця Миколи Літошенка, яка мешкала у Нижньо-Дуванській волості Куп'янського повіту Харківської губернії, народився син Лев. Йому судилося стати відомим ученим економістом-аграрником. Після жовтневого соціально-політичного перевороту 1917 р. він займає позицію щодо помірних ліберальних аграрних реформ, вільного ринку – важливої умови природного функціонування селянського господарства. Брав участь у складанні балансу народного господарства. Разом з колишнім земським статистиком П. Поповим керував створенням першого міжгалузевого балансу. Репресований; реабілітований посмертно.

У 1922 р. з-під його пера вийшла праця, наповнена унікальними статистичними даними, зібраними під час роботи в ЦСУ, Наркомфіні та Тимірязєвській сільськогосподарській академії (де він працював на посаді професора), а також у науково-дослідному інституті сільськогосподарської економіки і політики. Назва цієї роботи «Соціалізація землі у Росії». Рукопис представляв широкий опис процесу формування аграрної політики більшовиків, який він ніколи не наважився опублікувати в Радянській Росії. Текст цього дослідження, за відомих обставин дії комісії АРА пограпив до американців, представників цієї місії у радянській Росії і до кінця 1980-х рр. перебував Гуверовському архіві Стенфордського університету. Згодом американські колеги надали інформацію про цей рукопис видатному ученому-аграрнику В. Данілову. Після уважного ознайомлення з ідеями рукопису, він усіяло сприяв доведенню його до опублікування, що відбулося 2001 р. [1] і до якого він написав вступну статтю [2]. Праця Л. Літошенка відрізняється глибоким критичним аналізом та власною позицією, яка суперечила сільськогосподарській політиці більшовиків.

Поглиблення кризи сільськогосподарського виробництва, погіршення продовольчого становища у 1919–1921 рр., скорочення вільних лишків сільськогосподарської продукції внаслідок впровадження більшовиками продовольчої політики, призвело до масового зубожіння населення. У відповідь селяни протиставляли як відкр-

иту збройну так і пасивну боротьбу. Л. Літошенко зазначав, що «розруха сільського господарства набирала розмірів всенародного лиха» [1, 291], а також збіднення села «означало скорочення фондів для утримання соціалістичного господарства» [1, 291]. Для нього «воєнний комунізм» був головним чинником розорення селянського господарства і загальної сільськогосподарської кризи. Вплив війни на селянське господарство не вичерпується прямою розрухою від воєнних дій. Варто враховувати і мобілізацію людських ресурсів, і постачання армії продовольством – продуктами селянської праці. Однак, як вважає В. Данілов, «найбільш руйнівною для селянського господарства ... була тоді продрозкладка, яка визначалась із розрахунку вилучення харчів у нормі, які не перевищували надлишків..., а на практиці вилучала стільки, скільки потребувала держава» [1, 41].

Л. Літошенко приходиться до висновку, що «боротьба з розрухою могла йти тільки у двох напрямках: або погрібно було відмовитися від примусових розкладок і вільним оборотом сільськогосподарських продуктів залікувати рани селянського господарства. Або, навпаки, погрібно було розширити методи примусу і розповсюдити їх на організацію виробництва» [1, 292]. Будучи знавцем селянської психології та способу життя селянина-виробника, він писав: «Рядовий селянин кожен захід хто б його б не організував, розцінює перш за все з точки зору впливу на його господарство. Все, що скорочує виробництво і обмежує самодіяльність, є зло, все, що дає йому безпосередню матеріальну вигоду, є благо. Селянин – природний фритредер і крайній індивідуаліст» [1, 315].

Впроваджені принципи нової економічної політики змінювали основи регулювання всіх галузей народного господарства: продовольства, землеробства, промисловості і торгівлі. Щодо принципів нової продовольчої політики, автор наголошує, що прийняті партійні і радянські директиви установлювали мінімальний податок і його сума не повинна перевищувати «необхідних потреб армії, міських робітників і неземлеробського населення» [1, 325–326]. Розмір податку визначався для кожного господарства окремо і враховувався за кількістю орної землі, числу їдоків у господарстві та за врожаєм у цій місцевості. Одночасно із впровадженням податків, спеціальними декретами була створена система адміністративно-правових гарантій, яка мала, з одного боку, забезпечувати безперерйне надходження податків, а з іншого – забезпечити права платників податків. Порівнюючи два підходи в забезпеченні надходження податків, Л. Літошенко прийшов до висновку: «Така була в загальних рисах організація податкової системи, що змінювала систему загальних реквізицій. Різниця між двома системами, звичайно, велика, хоча ті поверхневі переваги, які надавав селянину податковий принцип, і не були в дійсності такими, як це може здаватися на перший погляд. Нове вино, – констатує автор, – значною мірою було влито у старі міхи. Кількома декретами неможливо було змінити звички і методи дій створених і вихованих в інших умовах продовольчих органів... Мало змінилися і форми збору податків. Правові гарантії нового законодавства значною мірою залишилися на папері. За несвоєчасну сплату податку без усіялого суду і слідства відбиралася худоба, конфісковувався інвентар, здійснювались обшуки, відбувалися арешти. Безграмотний селянин не знав декретів і продовжував залишатися в руках дрібних адміністраторів. Останні змінили свою назву, але зберегли всі звичаї і методи епохи реквізицій» [1, 331,332].

Лише навесні 1922 р. продовольча політика набуває «податкоподібного вигляду»: замість чисельних податків запроваджувався «єдиний натуральний податок». Хоча головне значення податкової системи полягало, як